

IN MEMORIAM JAAK KANGILASKI (1939–2022)

30. augustil 2022 lahkus meie seast kunstiajaloolane, Tartu Ülikooli ja Eesti Kunstiakadeemia emeriit-professor, Ajaloolise Ajakirja toimetuskolleegiumi liige Jaak Kangilaski.

Jaak Kangilaski sündis 10. detsembril 1939 Viljandis kunstillembesesse perekonda. Tema ema Mari Kangilaski oli näitleja, isa Juhan Kangilaski õppinud Pallasest kunstikoolis ning onu Ott Kangilaski tuntud graafik. Jaak Kangilaski kasvas üles Nõmmel, kus lõpetas 1958. aastal Tallinna 10. keskkooli (täna Nõmme gümnaasium). Samal aastal Tartusse õppima siirdudes olid valikute seas ka bioloogia ja keeleteadus, ent lõpuks otsustas Kangilaski siiski ajaloo eriala kasuks. Kangilaski sõnul ei tulenenud tema

Kujutis 1. Jaak Kangilaski üliõpilasena, 1962. Rahvusarhiiv, EFA.263.0.38355

keskendumine kunstiajaloolase huvist kunsti vastu ega esteetiliste naudingute ihast, vaid taipamisest, et kunstiajalugu võimaldab mõnevõrra ausamalt tegeleda lähiminekuga ja kaasaja ühiskonna probleemidega. Kangilaski tundis huvi 20. sajandi vastu, ent selle poliitiline ja sotsiajalalugu olid sügavalt politiseeritud. Kunsti vaatlemine ühiskondlik-poliitilises ja mõteloosises tervikus jäigi Kangilaski kunstikäsitusele omaseks.

Nõukogude võimu tingimustes nägi Kangilaski kunstiteaduses ja -kriitikas võimalust valitseva ideoloogia suhtes alternatiivsete ja õõnesuslike ideede tutvustamiseks. Selleks tuli marksismile sobivate argumentidega toetada vaba kunsti eluõigust. Juba 1965. aastal avaldas ta Loomingus artikli Prantsuse modernismimeelse kommunisti Roger Garaudy raamatust “Piirideta realism”.¹ Aastatel 1964–7 oli Kangilaski

¹ Jaak Kangilaski, “Vaidlustest marksistlikus esteetikas”, *Looming*, 11 (1965).

Tartu ülikooli aspirant. 1969 kaitses ta samas kandidaadiväitekirja teemal “Kunstnikerühmitus “Les Nabis” ja nende osa prantsuse 19. saj. lõpu ja 20. saj. alguse maalikunstis”.² Olles alates 1967. aastast Tartu ülikooli ja 1971. aastast Eesti kunstiakadeemia õppejõud, kujunes Kangilaski tööelu peamiseks sisuks 20. sajandi Lääne kunsti uurimine ja tutvustamine. Aastast 1988 oli Kangilaski Eesti riikliku kunstiinstituudi ning aastast 1994 Tartu ülikooli professor.

Juba 1967. aastal tekkis Jaak Kangilaskil Lääne kunsti käsitletud artiklite pinnalt kontakt eesti pagulasharitlelastega, kes aitasid temani toimetada moodsa kunsti mõistmiseks vajalikku kirjandust. Kangilaski omakorda tutvustas loetut nii üliõpilastele kui muudele auditooriumidele, püüdes uuenduslikku kunsti seletada ja õigustada. Moodsa kunsti oma silmaga nägemiseks oli aga vaja ka välismaal käia. Selle võimaluse saamiseks andis Kangilaski avalduse NLKP-sse astumiseks. Kangilaski sõnul ei uskunud ta süsteemi seest poolt muutmise võimalust, vaid leidis endale jõukohase ja sobiva missiooni Lääne kunsti tutvustamises ja seeläbi eesti kunsti omäolisuse ja siinse publiku enesekindluse toetamises.

1969. aastal leidsid aset tema esimesed pikemad välisreisid USA-sse ja Pariisi. Kangilaski sõnul ei olnud muljed siiski jäägitult positiivsed. Rohke imetlusväärse kõrval valmistas pettumuse kokkupuude äsja üliõpilasrahutused korraldanud mässumeelsete uusvasaklastega. Tutvudes kunstiteoorias samal ajal endast märku andnud paradigmamuutusega modernismilt postmodernismile adus Kangilaski vasakradikaalsete ideede rolli selles. Eesti ajakirjanduses avaldatud artiklites püüdis Kangilaski neid Lääne kunstis toimuvaid muutusi kirjeldada ja seletada tasakaalukalt ning analüüsivalt.³ 1980–1 stažeeris Kangilaski Oslos, avaldades hiljem mulje põhjal raamatu “Norra. Maa, rahvas, kunst” (1985).⁴

Eesti taasiseseisvumise järel sai informatsioon maailma kunstiajaloo suundade kohta taas vabalt kättesaadavaks. Sel ajal keskendus ta Eesti kunsti mõtestamisele okupatsiooniperioodil, mille esimeseks tööviljaks oli Sirje Helmega kahasse kirjutatud “Lühike eesti kunsti ajalugu” (1999).⁵

² Jaak Kangilaski, *Kunstnikerühmitus “Les Nabis” ja nende osa prantsuse 19. saj. lõpu ja 20. saj. alguse maalikunstis*, juhendaja Vladimir Levinson-Lessing (Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1969).

³ Vt nt Jaak Kangilaski, “Mõtteid välismaa uuemast kunstist”, *Sirp ja Vasar*, 05.02.1971, 12.02.1971, 19.02.1971, 26.02.1971; Jaak Kangilaski, “Kunstist ja poliitikast. Muljeid Pariisist ja New Yorgist”, *Noorus*, 10 (1970), 63–72; Jaak Kangilaski, “1970. aastate Lääne kunstist”, *Kunst*, 1 (1981), 46–50; Jaak Kangilaski, “1980. aastate alguse Lääne kunstist”, *Sirp ja Vasar*, 26.02.1982, 05.03.1982, 12.03.1982.

⁴ Jaak Kangilaski, *Norra. Maa, rahvas, kunst* (Tallinn: Eesti Raamat, 1985).

⁵ Jaak Kangilaski, Sirje Helme, *Lühike eesti kunsti ajalugu* (Tallinn: Kunst, 1999).

Kangilaski oli ka “Eesti kunsti ajaloo” 6. köite mõlema osa koostaja ja toimetaja (2013 ja 2016, II osa pälvis ka Eesti ajalookirjanduse aastapremia).⁶ Eesti kunstiajalugu nõukogude perioodi on ta käsitletud ka reas kaalukates teadusartiklites. Näiteks on ta kirjutanud mõjuka käsitluse okupeeritud Eesti kunstielus esinenud kolmest diskursusest (võimumeelne, rahvuslik-konservatiivne ja avangardistlik).⁷ Koos Ene Lambiga uuris ta stalinistlikku repressiivpoliitikat.⁸ Kangilaski sulest pärineb ka mõjukas okupeeritud Eesti kunstiajaloo periodiseering.⁹

Lääne ja Eesti kunstiajaloo kõrval huviutas Kangilaski kunsti teoreetilistest probleemidest, millest ta avaldas teadusartikleid nii erinevatel teemadel, nagu ikonoklasm,¹⁰ sotsialistlik realism,¹¹ neoavangard,¹² postmodernism¹³ ja postkolonialism.¹⁴ Kangilaski poolehoid kuulus Jürgen Habermasi mõõdukale, konstruktiivsele ja valgustuslikule lähenemisele, samas kui mõnede semiootikast, strukturalismist ja poststrukturalismist lähtuvate radikaalsemate teooriate suhtes säilitas ta ajaloolase taustast lähtuvalt heatahtliku skepsise. Valik Kangilaski eri teemadel avaldatud artikleid on koondatud “Eesti mõtteloo” sarja kogumikku “Kunstist, Eestist ja eesti kunstist” (2000).¹⁵

Alates 1967. aastal Ott Kangilaskiga kahasse kirjutatud “Kunsti kukeaabitast” on Kangilaski sulest ilmunud rida kunstiajaloo õpikuid, mille järgi on

⁶ Jaak Kangilaski (koost), *Eesti kunsti ajalugu* 6. 1. osa, 1940–1991 (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia & SA Kultuurileht, 2013); Jaak Kangilaski (koost), *Eesti kunsti ajalugu* 6. 2. osa, 1940–1991 (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia & SA Kultuurileht, 2016).

⁷ Jaak Kangilaski, “Paradigma muutus 1970. aastate Lääne kunstis ja selle kajastus Eesti kunstielus”, Jaak Kangilaski, *Kunstist, Eestist ja eesti kunstist* (Tartu: Ilmamaa, 2000).

⁸ Jaak Kangilaski, Ene Lamp, *Eesti kunstielu ja okupatsioonide repressiivpoliitika* (Tallinn: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 1994).

⁹ Jaak Kangilaski, “Okupeeritud Eesti kunstiajaloo periodiseerimine”, *Ajalooline Ajakiri*, 1 (1999).

¹⁰ Jaak Kangilaski, “20. sajandi ikonoklasmi ideelistest allikatest”, *Kunstiteaduslikke uurimusi*, 9 (1998).

¹¹ Jaak Kangilaski, “Realismi mõiste metamorfoosid nõukogude kunstiteoorias”, *Kunstiteaduslikke uurimusi*, 1–2 (2003); Jaak Kangilaski, “Sotsialistlik realism kui kunstnike ohjamise vahend”, *Kunst ja reaalspoliitika = Art and political reality*, Eesti Kunstimuseumi toimetised, 3 (8) (Tallinn, Eesti Kunstimuseum, 2013).

¹² Jaak Kangilaski, “Võimalik väike lõige pole neoavangardile ohtlik”, Jaak Kangilaski, *Kunstist, Eestist ja eesti kunstist* (Tartu: Ilmamaa, 2000).

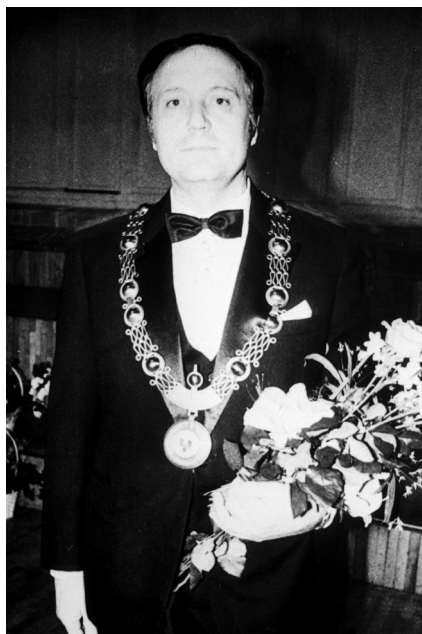
¹³ Jaak Kangilaski, “Postmodernismi mõistest kunstiajaloo”, Jaak Kangilaski, *Kunstist, Eestist ja eesti kunstist* (Tartu: Ilmamaa, 2000).

¹⁴ Jaak Kangilaski, “Postcolonial theory as a means to understand Estonian art history”, *Journal of Baltic Studies*, 47:1, (2016); Jaak Kangilaski, “Lisandusi postkolonialismi diskussioonile”, *Kunstiteaduslikke uurimusi*, 20 (2011).

¹⁵ Jaak Kangilaski, *Kunstist, Eestist ja eesti kunstist* (Tartu: Ilmamaa, 2000).

Eesti koolides ja ülikoolides õpitud aastakümneid.¹⁶ Kangilaski pika-aegse huvi Lääne moodsa kunsti ajaloo vastu võttis kokku koos Ants Juske ja Reet Varblasega kirjutatud raamat “20. sajandi kunst” (1994).¹⁷ Järgmisena, täpselt 60 aastat pärast oma õpetaja Voldemar Vaga samanimelise teose ilmumist, avaldas Kangilaski “Üldise kunstiajaloo” (1997).¹⁸

1970.–80. aastatel Tallinnas töötades oli Kangilaskil teeneid uuendusliku eesti kunsti kaitsmisel parteiliste rünnakute eest. Osava sõnaseadja ja diplomaadina, kes oli partei liige, ent valdas marksismi teooriat funktsionäridest märksa paremini, õnnestus Kangilaskil piiri peal kõndinud kunstnike mõnigi kord lubatavaks rääkida. 1978–87 oli Kangilaski Eesti riikliku kunstiinstituudi kunstiajaloo kateedri juhataja, 1987–9 teadus- ja õppeprorektor ning poliitiliselt ja majanduslikult keerulisel ajal 1989–95 Tallinna kunstiülikooli rektor. Aastatel 2003–6 oli Kangilaski Tartu ülikooli prorektor. Kui kunstis pidas Kangilaski ülimaks prantsuse koolkonda, siis tema ühiskondlikku ideaali kehastas kõige paremini põhjamaine sotsiaaldemokraatia. Kangilaski oli Mõõdukate ja hiljem Sotsiaaldemokraatliku Erakonna liige, kandideerides erakonna toetuseks korduvalt valimistel. 1996–2007 oli Kangilaski UNESCO Eesti rahvusliku komitee

Kujutis 2. Tallinna kunstiülikooli rektor professor Jaak Kangilaski pärast inauguratsiooni, 1989. Rahvusarhiiv, EFA.349.0.151472

¹⁶ Ott Kangilaski, Jaak Kangilaski, *Kunsti kukeaubits* (Tallinn: Kunst, 1967); Jaak Kangilaski, *Kunstikultuuri ajalugu 10. klassile: ürgajast gootikani* (Tallinn: Kunst, 2003); Jaak Kangilaski, *Kunstikultuuri ajalugu 11. klassile: renessansist impressionismini* (Tallinn: Kunst, 2004); Jaak Kangilaski, *Kunstikultuuri ajalugu 12. klassile: postimpressionismist uue meediani* (Tallinn: Kunst, 2005).

¹⁷ Jaak Kangilaski, *20. sajandi kunst* (Tallinn: Kunst, 1994).

¹⁸ Jaak Kangilaski, *Üldine kunstiajalugu* (Tallinn: Kunst, 1998).

esimees ning ta pidas UNESCO 2005. aasta peakonverentsi kõrgeimaks foorumiks, kus tal oli au kõneleda.

Võib-olla kõige olulisemana oli Kangilaski armastatud õppejõud, kes nautis õpetamist ning suutis luua loengutes sügava eruditsiooni ja hämmastava mälu pinnalt mängleva kergusega sädelevaid seoseid, vahedaid analüüse ning panoraamseid üldistusi. Ta oli karismaatiline lektor, kelle legendaarsed 20. sajandi kunstiajaloo loengud Tartu ülikooli keemia ringauditooriumis olid kuulajaid puupüsti täis. Kangilaski käsitluses moodustasid sotsiajalalugu ja kultuuriteooriad nauditava terviku, mida vürtsitasid värvikad detailid, sundimatud vaimukused, isiklikud tähelepanekud ja soe huumor. Tema loengutes muutusid ka keerulised teemad kuulajate jaoks köitvaks ja arusaadavaks. Jaak Kangilaski on suure osa tänaste Eesti kunstiajaloolaste, aga ka paljude kunstnike armastatud ja austatud õpetaja.

TÕNIS TATAR